

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
Департамент "Археология"

Драгомир Пенев Гърбов

РИМСКИ И РАННОВИЗАНТИЙСКИ
СЕЛИЩНИ МОДЕЛИ В
ДОЛИНАТА НА СРЕДНА СТРУМА

(II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.)

Дисертация за присъждане
на образователна и научна степен
"доктор"

АВТОРЕФЕРАТ

Научен ръководител:
гл. ас. д-р Боян Думанов

Рецензенти:
проф. д-р Цветана Чолова
доц. д-р Людмил Вагалински

София
2015

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на заседание на Департамент "Археология" към Нов български университет на 19.03.2015 г.

Дисертационният труд е съставен от 3 части:

1. Основно тяло (Текст): въведение, 4 глави, заключение, библиография - общо 178 с.

2. Приложение 1 (Аналитичен каталог): въведение, фишове, хронологични таблици, статистически данни, табла, индекс на керамиката, допълнителни изображения - общо 190 с.

3. Приложение 2 (Картен албум): 52 карти - общо 49 с.

Общият обем на изследването възлиза на 417 с.

Публичната защита е насрочена заг. и ще се проведе в рамките на заседание на научно жури в състав:

Рецензенти:

проф. д-р Цветана Чолова

доц. д-р Людмил Вагалински

Становища:

проф. д-р Диляна Ботева

доц. д-р Илиян Боянов

доц. д-р Христо Попов

Предмет, териториален обхват, цел и задачи:

Предложеният дисертационен труд е посветен на материалните проявения на човешкото присъствие в долината по поречието на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха, разгледани като географски и културен феномен. Той представя нов прочит на селищната история на областта в периода II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр. и изследва комбинацията от природни и културно-исторически фактори, допринесли за формирането на археологическото наследство в неговата регионална форма. Основната част от информацията е натрупана в рамките на теренни археологически експедиции “Струма” 2009-2012. Към нея са интегрирани данните от предходни археологически, исторически, епиграфски, етнографски, антропологически, географски, геоложки и геоморфоложки проучвания.

Изследваната територия е съизмерима с територията, проучена от експедиция “Струма” 2009-2012. Това са северните части на Среднострумието между гр. Сандански и гр. Кресна (включително Кресненското дефиле), които включват землищата на следните съвременни населени места: с. Лебница, с. Струма, с. Вълково, с. Кръстилци, с. Палат, с. Драката, с. Плоски, с. Илинденци, с. Струмани, с. Микрево, с. Долна Градешница, с. Горна Брезница, гр. Кресна, с. Стара Кресна, с. Влахи, с. Ошава, с. Мечкул.

Основната цел на дисертационния труд се състои в създаването на възможно най-обективна диахронна реконструкция на селищните системи, пътните мрежи, моделите на земеползване и административното деление на териториите между дн. гр. Сандански и гр. Кресна, което

да гарантира извеждането на научнообосновани заключения за историята и характера на човешкото заселване в рамките на разглеждания регион, в периода II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр. Фокусът попада върху неградските форми на селищен живот, от една страна – като един от най-слабо проучените аспекти на културно-историческото развитие на региона, а от друга – тъй като на изследваната територия отсъстват данни за функционирането на градски центрове през разглеждания исторически период. Стремежът е посредством предложения труд да бъде осъществен принос за създаването на методология за интерпретация на резултати от екстензивни теренни археологически издирвания и проучване на селищни системи от Римската и Ранновизантийската епоха.

Постигането на целта се определя от успешното изпълнение на следните задачи:

1. Анализ на условията на околната среда и ролята им за формиране и развитие на антропогенните феномени;

2. Изследване на историческите и етнографските процеси като фактор за развитието на археологическия запис;

3. Уточняване типологията и хронологията на археологическите паметници за да се изследват обективно диахронното развитие и пространствените вариации на археологическия запис;

4. Преодоляване липсата на преки археологически и исторически данни за административното деление и пътната мрежа посредством прилагане на интердисциплинарни изследователски методи;

5. Опит за обясняване на регистрираните процеси и формулиране на дискуссионни теми, свързани с тях.

Хронология:

С оглед на историческите факти и обстоятелства, свързани с културната и политическата принадлежност на Среднострумието през разглеждания исторически период, в настоящото изследване е адаптирана Егейската хронология на Римската епоха както следва:

1) Ранноримски период (средата на II в. пр. Хр. – началото на I в. сл. Хр.): от основаването на Provincia Macedoniae през 146 г. пр. Хр. до основаването на Provincia Moesia през 14-16 г. сл. Хр. и изтеглянето на римските военни части;

2) Средноримски период (ранен I в. сл. Хр. – втората четвърт на III в. сл. Хр.): от Юлиево-Клавдиевата династия до края на династията на Северите;

3) Късноримски период (втората четвърт на III в. – ранен V в.): от кризата на третото столетие до разделянето на империята от наследниците на Теодосий I;

4) Ранновизантийски период (ранен V – ранен VII в.): от основаването на Източната империя до края на селищните системи в долината.

Дефиниции:

В съвременната археология анализът на селищните модели е дефиниран като изследване на вида, формата и характера на човешкото присъствие в даден географски ареал в миналото – т. е. разпределението на археологически обекти, структури и паметници в даден регион, в съпоставка с

неговата настояща и историческа топография, етнография и история. Изследването на селищните модели е ангажирано с теми като процесите на урбанизация и аграризация, отношенията град - село - околна среда, селищната йерархия или ролята на административните, пазарните, и стратегическите центрове в рамките на селищните системи, еволюцията на общественно-икономическите отношения на регионално ниво, моделите на усвояване на територията и др. Анализът може да бъде проведен на различни нива - от отделните структури и домакинства в рамките на дадено селище, през разглеждане на селището в неговия природо-географски контекст, до дистрибуцията на населени места в определени географски граници. Резултатите отразяват отношението на човешките общества както към средата, така и помежду тях самите, разгледани в перспективата на археологическия ландшафт.

Терминът „археологически ландшафт“ (от англ. - archaeological landscape) и разглеждащата го научна дисциплина „археология на ландшафта“ (от англ. - Landscape Archaeology) са характерно проявление на англосаксонската археологическа школа от втората половина на ХХ в. Постулирани във Великобритания в средата на 70-те години на столетието, те бележат едно от върховете на достиженията на процесуалното течение в академичната археология. В концептуално отношение, ландшафтната археология е трансдисциплинарна и представлява амалгама от археологически, антропологически и географски похвати, и възприятия. От голямо значение за развитието на дисциплината е теоретичното израстване на академичната историческа география и по-специално философският катарзис, преживян от американската историческа география след 1950 г. по отношение на дискусиите за нейния предмет,

обект и цели.

Ландшафтната археология черпи основните си идеи от немската географска школа „Landeskunde“ (от нем. – познание за земята/територията), кристализирала през 50-те и 60-те години на XX в. Водещата концепция на „Landeskunde“ се корени в тезата, че след като даден географски ареал бъде заселен, той се превръща в обект на една аконтинюална диалектика между природните дадености на средата и ефектите от нейната утилизация от страна на човешките общества. С течение на времето, двете тенденции се сливат, пораждайки уникален за региона селищен модел и начин на живот. Ландшафтът се изменя посредством физични и исторически процеси, и бива моделиран спрямо човешките потребности и способности – така диалектиката остава в непрекъснат процес на обновяване, формирайки динамична културно-екологична симбиоза.

Тази „философия на ландшафта“ намира своето практическо изражение в изследването на диахронните промени на околната среда, заедно с физическото и антропогенното ѝ съдържание, съпоставени с развитието на културната идентичност, икономиката, социалната организация и манталитета на обществото. Вариациите в начините на живот разглеждаме като плод на местна адаптация на набор от универсални организационни принципи, които на свой ред изследваме в транскултурна перспектива. Модификациите на околната среда дискутираме като резултат на адаптация в рамките на специфични културно-исторически обстоятелства. На тази основа приемаме, че с оглед на специфичните си особености, всеки географски ареал предпоставя уникални решения на човешките потребности. Тези решения са плод на избор от ограничен брой социални, икономически и духовни поведенчески модели, които от своя страна могат бъдат

проектирани върху всяка географска област и историческа епоха.

В обобщение, археологическият ландшафт би могъл да бъде дефиниран като многосъставен природно-културен феномен, формиран в резултат на сложни комбинации от фактори с определяща роля на антропогенния елемент. За изследване на тези фактори и резултатите от техните взаимодействия, ландшафтната археология черпи своите извори от социалните, хуманитарните и естествените науки, посредством чийто методи третира широка проблематика. Поради тези причини, наред с конвенционалните археологически практики, в сферата на ландшафтната археология качеството на интерпретацията зависи до голяма степен от успешното интегриране на резултатите от широк спектър интредисциплинарни изследвания от различни области на науката, а именно: дистанционни изследвания, археоморфология, геоархеология, археоботаника, археозоология, палеоекология, количествена география, ГИС и пространствен анализ, ГИС и прогнозно моделиране, статистика, палеоикономика, социална и икономическа антропология, и др.

Метод:

Предложеният труд е основан на картезианския подход към материята. Спрямо поствените цели и задачи, проучването се състои в серия изследователски процеси, които могат да бъдат поделени в четири основни категории: библиографско-кабинетни изследвания, теренни археологически проучвания, кабинетно-лабораторен анализ и интерпретация.

Библиографско-кабинетните изследвания са свързани с уточняването на състоянието на проучванията, изследване

на историческия и географско-историческия контекст на археологическите феномени, и подготовката на автора за осъществяване на ГИС анализите.

С теренните археологически проучвания бе осъществено натрупването на емпиричния материал за изследването. Те бяха проведени в рамките на експедиции "Струма" 2009–2012. Регистрирани и документирани са 112-те археологически обекта от Римската епоха и Ранновизантийската епоха, коментирани в настоящото изследване.

Кабинетно-лабораторният анализ е проведен след приключване на теренната фаза на проучването и включва няколко основни дейности:

1. *Обработка на подемните археологически материали, графична документация, анализ и датиране.* В настоящото изследване, с цел датиране на археологическите обекти, в научно обръщение са въведени общо 156 цели и фрагментирани керамични съда, открити на тяхната територия.

2. *Класификацията на археологическите обекти* се основава на резултатите от теренните проучвания и обработката на подемните материали, с оглед на обективните и субективните фактори, оказващи влияние върху съвременното им състояние.

3. *Изготвяне на каталог на археологическите обекти и подемните археологически материали.* Добитата информация е интегрирана в аналитичен каталог, в който са включени археологическите обекти с наличната за тях информация и резултатите от анализа на археологическите материали. Каталогът е обособен в самостоятелно книжно тяло, приложено към настоящото изследване.

4. Създаване на информационна база данни и подлагане на първичната информация на статистически анализ. Данните от каталога са интегрирани в статистически софтуер, създадени са хронологично-типологини таблици, след което получените данни са подложени на статистически анализ.

5. Създаване на ГИС приложение за пространствен анализ на археологическите данни. За целите на проучването е разработено специализирано археологически ориентирано ГИС приложение, състоящо се от база данни и два аналитични модула. Приложението е създадено въз основа съвременни напредъци на количествената география и теоретични концепции от сферата на антропологията и ландшафтната археология, и служи за преодоляване на интерпретационните ограничения предпоставени от характера на археологическите данни.

6. Създаване на набор от тематични карти. Всички, отразени в изследването, културно-исторически и ландшафтни процеси са онагледени в картен албум, обособен като самостоятелно книжно тяло и приложен към дисертационния труд.

Интерпретацията е извършена с похватите на процесуалната и постпроцесуалната ландшафтна археология и стъпва върху лайтмотива на културния еволюционизъм на Уайт или идеята, че възстановяването на културните системи и механизми на физически изчезнали човешки общества е възможно посредством изследване на тяхното материално културно наследство. Времевият фактор за културните процеси, а именно хронологията и периодизацията като интегрален елемент от изследването, е адресиран спрямо структуралисткия подход към историята и течението *Annales*. Присъствието на римската цивилизация по Средна

Срума е разгледано като конюнктурна фаза от историята на човешкото заселване на региона в *longue durée*, което присъствие, от своя страна, е представено като палитра от паралелни истории, в лицето на разнообразните си структурни елементи (*événements*). Основен стремеж, в постигането на целите на настоящия труд, е преодоляването на позитивизма в заключенията, посредством адаптиране на теории и методи от различни области на науката в онези случаи, когато традиционният инструментариум на археологията се изчерпва.

Състояние на проучванията:

Като най-ранни изследвания с отношение към извънградските форми на селищен живот в долината на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха, могат да бъдат припознати серия статии и съобщения, посветени на случайно открити римски паметници, публикувани в бюлетините на Българското археологическо дружество (по-късно Археологически институт) в началото и първата половина на XX в. Находките, произхождат най-често от извънградски контекст и съдържат ценна информация за локализацията на неградските селища и културния облик на тяхното население.

До 1959 г. теми, сродни на настоящата, не представляват научен интерес. Като пионерно изследване за региона може да бъде припознат трудът на Борис Геров "Проучвания върху Западнотракийските земи през Римско време". Трудът на Геров е изграден основно върху исторически и епиграфски данни. В него за първи път е подхождено към коментара на въпроси като локализацията на населените места, етническата принадлежност и социалната структура на неградското население, формите на собственост и

селскостопанската икономика.

През същата година (1959), на територията на тогавашния Благоевградски окръг са проведени и първите целенасочени археологически обхождания. С цел съставяне на списък на недвижимите културни ценности в региона, Живка Въжарова описва и документира общо 77 археологически обекта от Късната Праистория до Османската епоха. Резултатите не са обнародвани, а са предадени в архивите на тогавашния НИПК.

В първата половина на 70-те години Цветана Дремсизова-Нелчинова провежда няколко теренни експедиции в Благоевградско и по Средна Струма, и документира общо 121 археологически обекта, основно по информация от местни жители. През 1987 резултатите са публикувани в каталога "Археологически паметници в Благоевградски окръг", който съдържа данни за общо 341 археологически обекти от долините на р. Струма и р. Места, м. Разлог, осъществявайки съществен принос към изследването на Средна Струма.

През същото десетилетие стартират и редовните археологически разкопки на средновековния Мелник. В течение на проучванията, заедно със значителните свидетелства за бита и културата средновековния град са открити съществени доказателства за функционирането на същото място на крупно поземлено имение от Римската императорска епоха – saltus – най-вероятно ангажирано с отглеждането на коне за императорския двор. Най-вероятно в края на V в., на платото Св. Никола възниква значителен по мащаба на укрепленията си ранновизантийски кастел, който се явява пряк топографски предшественик на значимия за българската история средновековен град.

Първите систематични теренни археологически издирвания в долината на Средна Струма са проведени в рамките на българо-полските експедиции "Струма", ръководени от Мечислав Домарадски. Между 1977 и 1980 г. е постигнато пълно покритие в долина-та на р. Струмешница, Петричкото поле, и предпланинията на Огражден и Беласица от тогавашната българо-югославска граница до левия бряг на р. Струма. Първичните резултати са публикувани на английски език през 1983 г., а окончателната публикация е готова през 1988, но излиза от печат едва през 2001 г. с много съкращения. Ретроспективен обзор на резултатите от експедициите на Домарадски е публикуван от Диана Гергова през 2009 г. .

През 1983 г., една случайна епиграфска находка в м. Рукалото / Хилядница при дн. с. Долна Градешница става причина за дългогодишна дискусия относно характера на археологическия обект (населеното място), от който последната произхожда. Паметникът представлява строителен надпис, в който се упоменава изграждането на терторията на въпросното селище на храм на египетските божества Изида и Серапис. Заедно с още един често цитиран, но считан за изгубен надпис, той засвидетелства наличието във въпросното селище на институции от градски тип и споменава неговото име – Нейне. Засвидетелстваната в първия надпис на формула „народ на Нейнените“ (Νεϊννηνόν ὁ δῆμος), а във втория „съграждани“ (συμπολεῖται) кара някои изследователи да защитават тезата за съществуване на това място на антична селищна структура от градски тип. Обектът е проучван сондажно от Георги Кузманов (НАИМ БАН) през 1988 г., в рамките на които разкопки частично е изследвана представителна сграда с хипокауст. За съжаление, проучванията прекъсват. В следващите

години, хипотезата за градския характер на населеното място е отхвърлена.

В началото на 90-те, Юлия Божинова (РИМ Благоевград) провежда сондажни археологически проучвания на няколко извънградски обекта в околностите на гр. Кресна и с. Илинденци. Резултатите от тях са публикувани в обзорна статия.

Няколко теренни издирвания с различен мащаб са проведени в долината през 90-те години на XX и първото десетилетие на XXI в. Илия и Малгожата Кулови (РИМ Благоевград) работят по големите леви притоци на р. Струма – р. Калиманска и р. Санданска бистрица, и постигат практически пълно покритие по левия бряг на Струма от българо-гръцката граница при с. Кулата до гр. Сандански, с което броят на регистрираните археологически паметници в областта достига 1000. Някои коментари на постигнатите резултати са вече на лице, но окончателната публикация на тези проучвания все още предстои. Петър Делев (СУ "Климент Охридски") и Анелия Божкова (НАИМ – БАН) провеждат фокусирано издирване в района на с. Микрево и публикуват резултатите си през 2009.

От 90-те години на XX в. водят началото си и редовните проучвания на значителния късноантичен комплекс в околностите на с. Микрево. В рамките на няколко сезона Владимир Петков (АМ Сандански) и неговият екип проучват значителна по размер и представителност епископска базилика с баптистерий и прилежащ комплекс. Първични резултати от проучванията са публикувани през 1998 г.

През 2002 г. надписът от Хераклея Синтика постави ефективен край на дискусиите за античното наименование

на долината на Средна Струма и произхождащите от нея възприятия за нейната политическа история и административна принадлежност. Находката значително повлия становищата за историческата топография на региона и Източна Македония като цяло, вдъхновявайки няколко изследвания на селищните модели и живота в долината през Римската епоха. Подобно на студията на Геров, тези изследвания са изградени основно върху исторически и епиграфски данни. Те значително задълбочиха познанията за етническият състав и социалният облик на местното население, но кабинетният им характер предполага някои слабости, свързани с не дотам доброто познаване на археологическата карта на северните части на областта от страна на техните автори.

През 2005–06 г., Георги Митрев (ПУ “Паисий Хилендарски”) и Сотир Иванов (АМ Петрич) провеждат теренни издирвания в хинтерланда на Хераклея Синтика и околностите на дн. с. Коларово, община Петрич, резултатите от които са публикувани през 2011 г. Изследването има значителен принос по отношение уточняването на параметрите на някои обекти, регистрирани в рамките на експедициите на Домарадски, но ограниченият му мащаб не позволява извеждането на заключения за селищната система в областта в генерален план.

Две години по-късно, през 2008 г., експедиция “Струма” бе възстановена с цел довеждане на проучванията, инициирани от Домрадаски, до край и постигане на 100% археологическо покритие на долината на Средна Струма. Между 2009 и 2012 г., Богдан Атанасов (НБУ) и Илия Кулов (РИМ Благоевград) проведоха три теренни кампании с голям мащаб, в териториите северно от гр. Сандански до северното устие на Кресненското дефиле. Поради финансови ограничения, възникнали в последната фаза на проекта,

непроучени останаха землищата на три населени места – с. Каменица, с. Горна Крушица и с. Сливница – по десния бряг на р. Струма. В рамките на експедицията бяха регистрирани и документирани общо 112 археологически обекта от Римската и Ранновизантийската епоха, които са обект на настоящото изследване. Първични резултати са публикувани от Атанасов и Гърбов през 2014.

Наред с археологическите и историческите проучвания в долината на Средна Струма трябва да бъде спомената и значителната роля на местния жител и краевед Борис Сандански, чийто пропити с ентузиазъм етнографско-исторически изследвания, основани на близки контакти с местните жители, значително спомагат изследователя, обнародвайки важна информация за местонахождението и характера на редица неградски обекти от Римската и Ранновизантийската епоха.

Прегледът на състоянието на проучванията позволява извеждането на заключения за постиженията в изследването на неградските форми на човешко присъствие в долината на Средна Струма. Може да се твърди, че благодарение на значителното си епиграфско богатство и концентриран научен интерес, в историческо и епиграфско отношение регионът представлява една от най-добре проучените области от съвременната територия на Р. България. Що се отнася до археологическите паметници, и най-вече онези от тях, свързани с неградския начин на живот, то в този случай ситуацията е сложна. Въпреки доброто покритие и наличието на значителен обем от информация, към днешна дата данните не са интерпретирани и публикувани в еднаква степен. Именно в това се състои един от основните проблеми пред настоящото изследване – въпреки сравнително равномерното покритие на долината чрез

14

теренни археологически издирвания, все още съществуват сериозни разлики в нейното познаване, които предпоставят предложеното информационно райониране.

1. ФИЗИЧЕСКИ ЛАНДШАФТ (с. 23-31)

Долината на Средна Струма е разположена на границата между два от основните компоненти на Рило-Родопската географска област – Пиринската подобласт и Осоговско-Беласишката планинска редица. В геолошко отношение долината представлява реликт от плиоценско езеро с дълбоки седименти, в резултат от чието изчезване през Кватернера и последвалото всичане на р. Струма в неговите утайки, тя придобива настоящия си вид. В географско отношение областта се характеризира с пресечен терен, напреднала ерозия и сравнително бедни почви. Именно граничната функция на реката предопределя и сериозните отлики в условията на околната среда по двата ѝ бряга. По левия бряг ясно са различими 6-7 речни тераси, а по десния бряг, сезонно активните дерета и улеи са допринесли за отлагането на масивни алувиални конуси. Речната система е дълбоко всечена, а водоснабдеността на териториите е различна от поради различния отток на левите и десните притоци на р. Струма. Поради комбинирания снежно-дъждовен и карстов режим на оттичане левият бряг е значително по-добре водоснабден от десния. Климатът е умерено-средиземноморски и позволява отглеждането на редица средиземноморски растителни видове с изключение на маслина и цитруси.

При характеристиката на околната среда през Римската и Ранновизантийската епоха, ерозията изпъква като основен фактор за изменение на ландшафта, който най-вероятно значително е допринесъл за съвременното състояние на археологическите обекти. Към момента е сигурно, че произходът на ерозивните канали в областта е предхолоценски, но твърде малко се знае за периодите

на тяхната интензификация. Според наличните данни, през Холоцена протичат най-малко два такива (най-вероятно антропогенно задвижвани) етапа, но тяхната хронология остава неуточнена. Теренните наблюдения сочат, че целостта на голям брой археологически находкища от Римската и Ранновизантийската епоха е нарушена в резултат от ерозивни и алувиално-денудационни процеси, поради което схващанията за броя, размерите и разпределението на някои от обектите, коментирани в предложениия труд, трябва да бъдат считани за условни.

Наскоро публикуваните данни за палеоклимата в Пиринския ареал сочат, че през Римската епоха, по-високите средногодишни температури са допринесли за индуциране на почвообразователни процеси и покачване на височинната граница на растителността в територии значително по-високи от сегашните. С това били създадени по-добри условия за височинна паша, а високопланинските проходи в източната и северната периферия на областта оставали проходими целогодишно. Сериозни климатични промени, свързани с дълготрайно понижаване на температурите и резултиращи от тях сушави години, и заблатявания, са настъпили в края на V и началото на VI в. сл. Хр., които несъмнено са повлияли бита на аграрните общности по Средна Струма.

Палинологичните данни са в синхрон с палеоклиматологичния анализ и свидетелстват за активна човешка намеса в ендемичната растителност, изразена най-вече в обезлесяване по високите части на областта. Заедно с данните за активно лозарство и овощарство, информацията навежда към заключение за едно многосъставно регионално селско стопанство, съобразено с условията на околната среда и най-вероятно доминирано от животновъдството на

дребен рогат добитък.

Данните за състоянието на околната среда по Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха са все още оскъдни, но позволяват заключението, че за разлика от други региони, в разглежданата област не наблюдаваме сериозни промени по отношение моделите на експлоатация на околната среда, които да могат да бъдат отнесени към римската експанзия в региона и ефектите от нея. Това може да се обясни както със сходната стопанска организация на елинистическите монархии и Римската република така и с факта, че поради географското си разположение, долината на Средна Струма най-вероятно не представлява регион с първостепенно икономическо значение за Древна Македония.

През Римската епоха в северните части на долината функционира селскостопанска, в основната си част, икономика, съобразена с местните условия и основана на комбинация от животновъдство, лозарство и овощарство. Наличните косвени данни за интензивен дърводобив и добив на мрамор все още не са дискутирани в достатъчна степен.

За Ранновизантийската епоха все още не е налична достатъчно информация, но изместването на фокуса на селищната система към по-високите части на областта указва възможността за преориентиране на селското стопанство в по-голяма степен към животновъдството.

2. ИСТОРИЧЕСКИ ЛАНДШАФТ (с. 31-52)

Разпознаването на долината на политическата карта на Балканите през Римската и Ранновизантийската епоха е пряко свързано с нейната правилна географско-историческа интерпретация и най-вече идентификацията на античните градове, разположени в нея. Тази тема бе обект на дългогодишна дискусия, която приключи едва през последните няколко години, в резултат от откриването на известния надпис от Хераклея Синтика през 2002 г. Към настоящия момент, научните мнения са обединени около становището, че долината на Средна Струма трябва да бъде съотнасяна с историческата област Синтика; наименованието на античния град при с. Рупите е Хераклея Синтика (спомената като „Стримонска“ в Синекедемос на Хиерокъл), а този под дн. гр. Сандански може да бъде отъждествен с Паройкополис (по-сетне Партикополис), споменат от Клавдий Птолемей. Що се отнася до Тристолос, познат от същия автор, то наскоро изказаната хипотеза за неговото отъждествяване със селищната агломерация в околностите на дн. села Долна Градешница, Илинденци и Плоски, в настоящото изследване приемаме за правдива, като към нея прибавяме допълнителни доказателства.

Това развитие на научните схващания „връща“ датата на установяване на римската власт в региона повече от 100 г. назад във времето. Няма съмнение, че областта попада в политическата гравитация на Римската република още през 168 г. пр. Хр., когато е включена в границите на новоосновения Първи Македонски мерид, а окончателно е въдворена в римската провинциална система през 146 г. пр. Хр., с основаването на Провинция Македония и въвеждането на *lex de provinciis*. До средата на второто десетилетие от Новата Ера, долината представлява погранична територия,

а след основаването на Провинция Мизия и в резултат от постепенното превръщане на Македония в *provincia inermis*, се превръща във вътрешнотериториална зона, освободена физически и по-важно икономически от присъствието на военни контингенти. Принципатът протича без особени промени в териториално-административното деление на региона, а в епохата на Домината, долината на Средна Струма остава неделима част от провинция Първа Македония със столица Тесалоника. Съществува вероятност в края на периода тя да е прехвърлена към провинция Родопа, Диоцез Тракия, в резултат от териториалните реформи на Юстиниан I след 536 г., но за това към момента не са налични достатъчно доказателства.

Що се отнася до населението на Средна Струма, то епиграфските данни навеждат към заключение, че през Римската епоха то е представено предимно от местни елементи в различна степен на елинизация и романизация. Присъствието на сравнително голям брой латински имена сред селското население не е доказателство за наличие (или миграция) на „западни“ елементи към долината, а трябва да бъде възприето като свидетелство за систематичното рекрутиране на мъже в римската армия и съответно е резултат от тяхното завръщане по родните места след успешно завършване на *missio honesta*. За етническия състав на населението през късната античност липсват достатъчно данни, но предвид отсъствието на информация за заселване на федерати и от друга страна – данните от късноантичните некрополи, можем да допуснем, че той остава непроменен. Християнизацията допринася за постепенната културна унификация на населението, която се наблюдава по отношение на личните имена и постепенното изчезване на езическите теофорни имена за сметка на християнски

евангелски такива.

В социално отношение, епиграфските паметници свидетелстват за наличието на 4 основни социални класа: граждани (πολίται; cives), чужденци (ξένοι; hospites / adventores), „неграждани“ (ἐγκεκτημένοι) и роби (δοῦλοι, servis). Документираните по епиграфски път разнообразни институции, обединения и съсловия са доказателство за активния социален и духовен живот на населението на Средна Струма през разглеждания исторически период.

3 АНАЛИЗ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ДАННИ (с. 52-98)

Изследването на материалните проявления на бита на селските общности, посредством теренни археологически издирвания, е възможно единствено при съблюдаване на специфичните ограничения, които последните създават за интерпретацията. Обективните и субективните фактори, които неминуемо повлияват теренните резултати, могат да бъдат до голяма степен преодолени от една страна – посредством тяхното своевременно разпознаване и отчитане, а от друга – посредством прилагането на интердисциплинарни изследователски методи.

Както личи по-долу, пространственият анализ недвусмислено показва, че в повечето случаи две и повече находища, регистрирани „на терен“ като отделни обекти, всъщност представляват съставни части на по-големи интегрирани комплекси. По тази причина и най-вече предвид специфичните условия на средата, типологичната класификация на археологическите обекти, няма претенции за 100% изчерпателност и служи за определяне на основните параметри на коментираните находища.

Въз основа на информацията от експедиции “Струма”, в предложеното изследване работим с 5 основни класа археологически обекти:

1. Селища;
2. Некрополи;
3. Свещени места;
4. Инфраструктура;
5. Находища от неопределен тип.

Изготвената след анализа на подземните материали и определянето на археологическите обекти статистика указва общите черти на състоянието на археологическия ландшафт по Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха. След картиране на обектите на преден план излезе нуждата от по-задълбочен анализ, продиктувана от усложнената ситуация, която „суровите“ археологически данни представят. За целта е изградено специализирано археологически ориентирано ГИС приложение, което има следните цели:

- да интегрира наличната теренна информация в единна, лесна за достъпване и обслужване база данни;
- да визуализира пространствените и хронологичните данни за селищната система в долината на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха;
- да послужи за създаване на специални тематични карти на разглеждания ареал и съществуващите в него през съответните исторически периоди антропогенни феномени, адресирани в изследването;
- да послужи за създаването на надежден и максимално обективен пространствен модел на северните части на долината на Средна Струма и функциониращата в техните граници селищна система в рамките на периода II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр. спрямо актуалното състояние на проучванията;
- да улесни изследването на отношението на антропогенните феномени към околната среда и обратно;
- да спомогне за идентифицирането и изолирането на отделните елементи от селищната система, функционирали

в границите на региона в периода II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.;

- да опосредствени изследването на диахронните пространствени вариации на елементите от селищната система – техните приблизителни граници и хоризонталната им стратиграфия през отделните хронологични етапи на Римската и Ранновизантийската епоха;

- да предложи основа за изследване на йерархичните отношения между отделните елементи от селищната система, посредством което да послужи за реконструиране на вътрешно-административната карта на областта през Римската и Ранновизантийската епоха;

- да направи възможно извличането на хипотези за характера на пътната мрежа, обслужвала селищната система в областта.

Географската информационна система включва шест основни компонента:

1. Числов модел на терена ASTMGTM (N41/E23) на НАСА с резолюция 30 м;

2. Археологически обекти – точков слой;

3. Съвременни населени места – векторен слой;

4. Реки – векторен слой;

5. Геология – векторен слой;

6. Геоморфология – векторен слой.

В анализа са използвани следните аналитични протоколи:

- Запитвания към базата данни (Queries);
- Анализ на близостта (Kernel Density);
- Рекласификация (Reclassification);
- Анализ на наклона (Slope);
- Буфериране (Buffering);
- Анализ на транспортните разходи (Cost Distance);
- "Овърлейни" операции (Overlay Procedures).

Във връзка с целите на изследването са разработени два основни аналитични модула, които се състоят в прилагането на комбинации от гореизброените ГИС протоколи:

1. *Модел за идентифициране на броя, границите, ядрата, перифериите и диахронните пространствени изменения на селищните структури:*

Анализът предвижда последователното провеждане на автоматизирания протокол „Kernel density“ към точков файл на археологическите обекти, регистрирани от Експедиция „Струма“ 2009-12, като преди всяко стартиране на протокола, специфични групи от обекти са селектирани по типологичен и хронологичен признак, посредством запитвания към базата данни. Целта е да изследваме близостта между селищните обекти през всеки от възприетите в изследването хронологични периоди и да визуализираме пространствените вариации в археологическия запис за коментираните селища, в рамките на тяхната еволюция; да изследваме хоризонталната им стратиграфия или „движението“ им в пространството през различните етапи от тяхното съществуване.

2. Анализ на притегателните зони:

Анализът на притегателните зони (АПЗ) е пространствен палеоикономически метод от сферата на количествената география, привнесен към археологията в края на 60-те години на XX в. Посредством АПЗ можем да изследваме икономическите и административните територии и землищата на централните места, дори и при липсата на преки материални и исторически свидетелства за тяхната площ. В теоретично отношение, съвременния АПЗ се базира на близо пет десетилетия антропологични и географски изследвания, а една от водещите теоретични концепции, приложена на практика в настоящото изследване е теорията за "икономиите от мащаба на транспортните разходи".

В предложения труд е адаптиран, обоснован и пилотно приложен наскоро разработения от Йорн Сойберс (Университет Грьонинген, Холандия) пространствено-аналитичен алгоритъм, за изследване на обхвата на притегателните територии на антични центрове, въз основа на зависимостта „цена-разстояние“. Методът се състои в създаването на "кумулятивна разходна повърхност", постигната чрез последователното преизчисляване (рекласификация) на пикселовите стойности числовия модел на терена и постепенно трансформиране на мерните му единици от височина в метри към време за преход в секунди. Получената "разходна повърхност" е подложена на анализ "цена-разстояние", посредством който са демаркирани радиусите на пеши преход от предварително избрани изходни точки за време от 2,5 ч. Спрямо съвременните постижения в проучванията на антични селищни системи и модели в Източното Средиземноморие, допускаме, че именно този времево-пространствен радиус съвпада с приблизителните зони на пряко икономическо влияние и снабдяване със селскостопански придатък на

античните пазарни центрове, които зони до голяма степен се припокриват и с техните административни територии.

4. СИНТЕЗ: АРХЕОЛОГЧЕСКИ ЛАНДШАФТ (с. 98-125)

Развитие на селищната система:

Най-ранният период на обитаване на долината, разгледан в предложения труд, е определен като „ранноримски“. Той настъпва с включването на областта Синтика в границите на Провинция Македония през 146 г. пр. Хр. и приключва с основаването на Провинция Мизия между 14 и 16 г. сл. Хр. Спрямо данните от експедиция „Струма“, като основен лайтмотив в протичането на този исторически период може да бъде припозната приемствеността с Елинистическата епоха във всички аспекти на селищните модели. Данните свидетелстват за ясно структурирана селищна мрежа, съобразена с предпоставките на ландшафта и населявана от селски общности с вероятно семпла социална структура, и устойчива икономика със сравнително малък мащаб. Селищата са разпределени равномерно, те имат сходни по размер земища, които са съизмерими с териториалното съответствие на едночасов пеши преход и се ограничават от речните русла. Селскостопанската икономика се основава на комбинация от земеделие и животновъдство с преимущество на второто – лозарство и овощарство се комбинират с отглеждане на дребен рогат добитък.

Следващият период на обитаване на долината е определен като „средноримски“ и се демаркира хронологически от основаването на Провинция Мизия през 14-16 г. сл. Хр. до края на управлението на Северите. Този период се характеризира с устойчив растеж на селищните системи и консолидация на населените места около доминантни икономически центрове, които придобиват административно и религиозно значение. Според наличните данни, селищата, функциониращи от предходния период се разрастват а

много нови населени места възникват в до този момент необитаеми територии. Нараства значението на регионалните центрове, чийто преразпределителни функции прерастват в административни и придобиват религиозен оттенък. През средноримския период, административната карта на долината е доминирана от два пазарно-властови центъра с различна по размер, но еднаква по сила и произход гравитация – античният град под дн. гр. Сандански, отъждествим със споменатия от Клавдий Птолемей Паройкополис и селищната агломерация с център в м. Рукалото/Хилядница – съотнесима със споменатия от същия автор Тристолос. Селищните системи се стабилизират в йерархично и пространствено отношение, в синхрон с характерните за епохата стопански принципи и най-вече икономииите от мащаба на транспортните разходи.

Късноримският период е поставен в хронологичните рамки от края на династията на Северите до окончателното разделяне на Римската империя след смъртта на Теодосий I през 395 г. През този исторически период не се наблюдават значителни промени в селищните модели по Средна Струма. Селищната система се насища допълнително и множество малки по мащаб обекти възникват в различни части на долината. С оглед на наличните данни можем да твърдим, че през този исторически период долината изживява демографски пик, а земеделският потенциал е утилизирани в максимална степен. Личат тенденции към пренаселване на ландшафта и изтощаване на земеделските площи, които указват нестабилна стопанска икономика, подложена на външни влияния.

Периодът след смъртта на Теодосий до колапса на селищната система по Средна Струма в началото и първата половина на VII в., е дефиниран като „ранновизантийски“. Този период на обитаване на долината се характеризира с процеси

на „контракция“ на селищните системи и реструктуриране на административната карта. Археологическият запис, изследван в рамките на експедиция „Струма“ засвидетелства сериозен демографски спад – крупните селища по левия бряг на реката се редуцират до малки анклави, а селското население се изтегля към труднодостъпни местности. В планинските региони се появяват т. нар. „укрепени селища“, а устойчивостта на планинските селищни модели спрямо долинните указва преориентиране на селскостопанската икономика основно към животновъдството, най-вероятно в резултат от въвеждането на характерната за периода общоимперска снабдителска икономика и новите стопански принципи, наложени чрез *anona* и *capitus*. Тук ролята на променящия се климат има нужда от допълнителен коментар, а на този етап от проучванията може да се каже единствено, че такава е несъмнено е имало. Що се отнася до административния ландшафт, то споменатите процеси на реструктуриране със сигурност се обуславят от геополитическите и икономическите реалии на епохата, и в особено голяма степен от засилващата се политическа власт на християнската църковна администрация.

Твърде рано е да разискваме финалния период от историята на селищната агломерация на север от античния Паройкополис (към този момент вече споменаван в изворите като Партикополис), но в настоящото изследване предлагаме хипотезата, че християнизацията на общината кулминира в основаването на ново централно място на десния бряг на р. Струма, в околностите на дн. с. Микрево.

През първата половина на VII в., в резултат от задълбочаващите се процеси на дезинтеграция, обхванали Източната империя, античната селищна система по Средна Струма се разпада. В рамките на експедиция „Струма“

2009–2012 не са регистрирани никакви преки или косвени археологически данни за наличието на уседнали аграрни общности и функционирането на организирана селищна система в долината до началото на IX в.

Административно деление:

Централните места (регионалните и под-регионалните икономически и административни центрове) привнасят допълнителен нюанс в дискусиата за селищните модели по Средна Струма, тъй като несъмнено са имали важна роля за тяхното формиране и развитие. За съжаление, към момента е трудно да разискваме точните характеристики на влиянието им върху селищните мрежи, тъй като отсъстват конкретни данни за някои от основните им параметри, като например притегателните (градските) им територии.

Състоянието на изворите предопредели адаптирането и прилагането на аналитичния подход, описан в Глава 3, към обекта на изследване. Анализът бе проведен за северните части, но предвид постигнатите резултати, той би могъл успешно да бъде проектиран върху всички територии на Средна Струма. За изходна форма на археологическата среда бе избрано състоянието на региона към края на I – началото на II в. сл. Хр., когато селищната система в тази част от долината добива завършен вид, стабилизирайки се в йерархично отношение за период от около 300 години – поне до края на IV в.

При първия опит, за изходна точка бе избран Паройкополис. Очакването бе, че анализът ще допринесе за решаване на въпроса дали селищната агломерация при с. Д. Градешница, Илинденци и Плоски попада в пряка икономическа (и евентуално – административна) зависимост от регионалния

център Паройкополис или представлява самостоятелна икономическа общност, която поради ред фактори (най-вече труден достъп) функционира като самостоятелен пазарен център извън притегателната зона на града.

В резултат от анализа, като притегателна зона на Паройкополис бе очертана област с приблизителен радиус от ок. 7,5–8 км. В северна посока, нейната граница приблизително съвпада с границата на землищата на дн. гр. Сандански и с. Плоски, а на северозапад и запад обхваща землищата на дн. с. Вълково и с. Струма, в източна посока попада в началото на стръмните части на Пирин планина, а южната ѝ граница не е взета предвид, тъй като попада извън границите на настоящото изследване. Така представената притегателна зона на Паройкополис обхваща редица селища по двата бряга на р. Струма, но напълно изключва селищната агломерация при с. Д. Градешница, Илинденци и Плоски.

Същият пространствено-аналитичен алгоритъм бе приложен с изходна точка обекта в м. Рукалото, от където произхожда прословутият надпис, споменаващ „народното събрание на нейнените“, създал основание за презумпцията, че именно този обект е централен за селищното натрупване в микрорегиона в периода I – IV в., интегрирайки централни религиозни и административни функции. Най-вероятно предвид пресечения терен, в този случай ограничената територия има значително по-малък радиус – ок. 5–5,5 км. Подобно на предишния опит, нейната източна граница достига стръмните части на Пирин планина; южната върви по руслата на реките Гумница, южно от с. Плоски и р. Войча, южно от с. Драката; западната върви по ниските части на Малешевската планина, прекъсвайки при р. Каменица над с. Микрево; на север тя продължава по р. Струма

32

(която граница е изкуствена, определена от липсата на археологически данни за землищата на с. Каменица, с. Горна Крушица и с. Рибница) до териториите около гр. Кресна и на север – по периферията на долината.

При съпоставяне на хипотетичните притегателни територии на Паройкополис и селищната агломерация с център Рукалото е очевиден фактът, че двете не само не се застъпват, а напротив – имат обща граница и заедно покриват изцяло северната част на долината на Средна Струма. Анализът на проходимостта показва, че въпреки привидно малкото разстояние между Паройкополис и обекта в м. Рукалото от ок. 17 км, времето нужно за преход между двата центъра е значително и надхвърля 5 ч., очевидно поради силно пресечения терен. Предвид теорията за икономите от мащаба на транспортните разходи, този преход изключва възможността селищната агломерация при с. Долна Градешница, Илинденци и Плоски да е била пряко зависима от пазарите на Паройкополис и можем да приемем, че тя е функционирала като самостоятелна икономическа система.

Този резултат, заедно с вече наличните епиграфски данни за институции на местното самоуправление и изобщо съвременното състояние на проучванията, внася допълнително потвърждение на хипотезите, свързани с нейното разпознаване като самостоятелно административно обединение – селска община или комархия, административните граници на която биха могли да се съотнесат с територията, делимитирана от ГИС. Това може да се разгледа като допълнително потвърждение на наскоро изказаното от Георги Митрев становище, че селищата в м. Рукалото/Хилядница и в м. Щавен при с. Долна Градешница, и това под дн. с. Илинденци са функционирали като селищно обединение под

името Тристолос.

Данните от Експедиция „Струма“ 2009–2012, анализирани посредством ГИС, потвърждават тази хипотеза, но също така недвусмислено сочат, че въпросната селищна агломерация е значително по-сложна в морфологично отношение. Тя е съставена от различни по мащаб и функция селища (между които най-вероятно съществували сложни йерархични отношения) и функционирала самостоятелно от градския център по дн. гр. Сандански, както от икономическа, така и от административна гледна точка.

С оглед на гореизложеното можем да приемем, че в случая на долината на Средна Струма ГИС алгоритъмът, описан в Глава 3, е актуален. В този смисъл, освен за идентифициране на притегателните зони на централните места, той би могъл и да се прилага реципрочно – за идентифициране на централни места или за изясняване функциите на избрани обекти чрез анализ на техните притегателни територии. За изследване на административните отношения в северните части на долината през късната античност собен интерес представлява ранновизантийският епископски център при с. Микрево. Неговата роля в рамките на селищната система остава недоизяснена.

Предвид вече постигнатото в изследването на ранновизантийските селищни системи и различните им компоненти на територията на България и Балканите, както и с оглед на състоянието на селищната мрежа в региона през Ранновизантийската епоха, комплексът може да бъде разгледан като средище с ясно изразени централни функции. За съжаление е твърде рано да разсъждаваме дали то е разполагало с съответния градски статут и дали епископското присъствие в неговите граници е било

временно (например от страна на епископа на Партикополис, който е исторически засвидетелстван като църковен глава с надрегионално значение и влияние) или постоянно. Трябва да отбележим, че представителността на религиозния комплекс свидетелства по-скоро за постоянно такова, а размерите му – за това, че той вероятно не е бил предназначен единствено за населеното място непосредствено над него, а в него се черкували жителите на един по-широк географски ареал. В този смисъл, можем да приемем, че подобно на икономико-географските притегателни зони през Римската епоха, в специфичния случай на епископския център при дн. с. Микрево, бихме могли да приложим сходни стойности за транспортни разходи и да изследваме религиозната притегателна зона на централното място при с. Микрево, която би ограничила територията, населявана от паството на църковния отец, който резидирал в него, и в общи линии би следвало да очертае и границите на неговата административна власт.

В тази връзка, пространствено-аналитичният алгоритъм бе проведен за трети път без промяна на основните параметри, но с отправна точка – епископския комплекс при дн. с. Микрево.

Очертаната притегателна зона съвпада сравнително точно с притегателната зона на обекта в м. Рукалото с тази разлика, че изключва най-северните части на долината и околностите на дн. гр. Кресна. Подобно на нея, тя не се застъпва с притегателната зона на Партикополис, с изключение на ограничени площи, съвпадащи с южните части на землището на дн. с. Драката. Предвид потвърдените дотук качества на алгоритъма можем да приемем и този опит за успешен и да допуснем, че епископският център при с. Микрево е играел централна роля в административно

отношение за селищата северно от античния град под съвременния Сандански. Можем да предполагаме, че епископския център при с. Микрево се явява пряк приемник на религиозно-административния център в м. Рукалото и Хилядница при дн. с. Долна Градешница.

В обобщение трябва да подчертаем, че водещата роля за разпределението на централните места, контурите и площта на техните притегателни зони, трябва да бъде отдадена на характеристиките на физическия ландшафт. Ландшафтът като многосъставно географско понятие е онзи основен фактор, който диктува моделите на човешко заселване на долината и следва да бъде възприеман като първото и най-важно условие за обособяване на селищните системи, моделите на управление и земеползване, и структурата на комуникациите в долината на Средна Струма през всички периоди на човешко присъствие в нейните граници.

Отсъствието на данни за Елинистическата епоха представлява особен проблем, тъй като към момента не сме съвсем наясно с моделите на управление на долината през този период. Същото важи и за републиканския (тук „ранноримския“) период, за който не разполагаме с никаква пряка информация, а публикациите на монетни находки от региона тепърва заяочват да се появяват. Трудно е да предположим точно по какъв механизъм се е осъществило въдворяването на региона в римската провинциална система и да създаваме хипотези за ефектите от него. Както бе казано, в периода II – I в. пр. Хр. Хераклея Синтика вероятно е „главния град“ на долината, но въпреки това ситуацията в северните ѝ части остава неясна.

В това отношение, данните от експедиция „Струма“ внасят известна светлина, подсказвайки една сравнително

ясно структурирана селищна система, съставена от малки селища, разположени на интервали от ок. 2,5-3 км едно от друго. Разпределението никак не е случайно, то е засвидетелствано широко на територията на Елада и се тълкува като изходна структурна фаза на античните селищни системи, в която централизираните селища се разполагат на такива места в ландшафта, които определят закономерни землища с радиус между 1-3 км или максимум 1 час пеши преход. Това твърдение може да се илюстрира допълнително чрез полигони на Тисен в диахронна перспектива и предполага една сравнително егалитарна в йерархично отношение селищна система, възникнала на естествен принцип, която постепенно израства и се насища.

В епохата на Принципата данните от експедиция "Струма" свидетелстват за процеси на „окупняване“ на селищната система, в лицето на възникването на нови централни места, вероятно в резултат от интензификация на местната икономика и резултиращи от нея процеси на синойкизъм. В последната четвърт на I в., селищната агломерация в района на дн. с. Долна Градешница, Илинденци и Плоски се консолидира около общ административно-религиозен център - обектът в м. Рукалото и Хилядница - резултат от дългосрочен процес на урбанизация, продиктувана най-вече от икономически фактори. Най-вероятно същите процеси, катализирани чрез действия на централната власт, довеждат и до основаването на Паройкополис броени години по-късно. Анализът на притегателните зони на двата обекта недвусмислено показва, че тяхното местоположение никак не е случайно, а най-вероятно е избрано (било то съзнателно или не) с цел организиране на пазарната икономика в долината според един от основните принципи на микроикономиката, а именно икономииите от мащаба

на транспортните разходи. В конкретния случай, отново наблюдаваме решаващата роля на ландшафта за тези процеси, които въпреки сравнително синхронното си протичане, довеждат до различен резултат – топографските особености на ландшафта в района на дн. с. Долна Градешница не позволяват организирането на антична селищна структура от градски тип, в следствие на което съществувалата там агломерация от населени места „застива“ в ненапълно-или полу-урбанизирана форма. Въпреки, че епиграфските паметници недвусмислено свидетелстват за наличието на органи на градското самоуправление, пресеченият характер на територията не позволява обособяването на характерните за римските градове елементи на градоустойството, в резултат на което урбанизацията на селищната агломерация не завършва и тя остава да функционира като селска община през следващите няколко столетия.

Християнизацията предполага дългосрочни промени в моделите на управление на Източната империя. 381 г. сл. Хр. може да бъде считана за *terminus post quem* за придобиването от страна на раннохристиянската църковна администрация на реална политическа власт, която рано или късно ще остави отпечатък върху административния ландшафт на Източната империя. Археологическият ландшафт на Средна Струма реагира на тази тенденция с последователното установяване на епископски центрове при с. Микрево и античния град под Сандански.

За този исторически период преден план стои въпросът за местоположението на епископския център при с. Микрево и в частност – за условията, продиктували неговия избор. Към момента не разполагаме с ясни исторически или археологически указания за това какви са причините за неговото изместване, но проведеният пространствен

38

анализ, който указва възможността именно този комплекс да играе ролята на наследник на административно-религиозния център в м. Рукалото, прави възможно предположението, че той е свързан както с наличните дадености, осигуряващи възможност за по-лесна отбрана на тази позиция (която е на значително отстояние от главната пътна артерия на долината), така и със стремежа, засвидетелстван косвено и в други региони на дн. България, към прекъсване на приемствеността с езическите религиозни центрове.

Пътна мрежа:

Подобно на административните територии, към момента не са на лице никакви преки археологически данни за пътната мрежа в долината на Средна Струма. В редица публикации се споменава наличието на главен път с направление север - юг, който преминава именно през нея, но реални исторически данни, колкото и двузначни да са те, имаме единствено в лицето на Певтингеровата карта, за пътна комуникация Хераклея Синтика - Филипи, която се осъществявала далеч на юг от границите на настоящото изследване. Косвени археологически данни за комуникация с направление запад-изток между долината на Средна Струма и долината на р. Места през Парилската седловина намираме в известния надпис от с. Бельово, упоменаващ жители на Никополис ад Нестум, които принесли дар на Саленския бог в местното светилище. Тази пътна връзка също попада извън територията на настоящото изследване.

Предвид състоянието на изворите, конвенционалният подход към изследването на римската пътна инфраструктура в долината на Средна Струма би предопределил отново един изцяло спекулативен характер на заключенията. Също и в този случай, основа за научнообосновани хипотези би била

предоставена от по-задълбочен ГИС анализ. В настоящото изследване бе приет подход, основан на визуална съпоставка на категории археологически паметници с прекодираната растерна повърхнина на транспортните разходи, създадена при анализа на притегателните зони на централните места.

При налагане на точковия файл „Археологически обекти“ върху растерната повърхнина бяха установени ясни зависимости между разположенията на селищата и некрополите спрямо най-проходимите участъци по левия бряг на р. Струма между дн. гр. Сандански и гр. Кресна. На картата видимо се очертава полоса, дефинирана от минимално съпротивление на преход, която се развива в направление север-юг по вторите речни тераси и е трасирана с разположението на некрополи и малки селищни структури.

Втора зависимост се наблюдава между разположението на крупните селища по средния и високия спектър от речни тераси по левия бряг на р. Струма, чиито некрополи по правило са разположени в посока юг-югозапад от тях и съвпадат с линиите на най-малко съпротивление по посока на коментираната полоса в ниската част на терена. Предвид състоянието на изворите и проучванията, можем да допуснем, че графичното очертаване на полосата и радиалните линии на най-малко съпротивление, би допринесло за създаването на хипотетичен модел на древните транспортни направления по левия бряг на реката.

Спрямо получения модел можем да предположим съществуването в разглежданата област на комбинирана пътна система, съставена от една главна артерия, множество радиални отклонения и мрежа от третостепенни пътища и пътеки. Данните сочат, че главната артерия най-вероятно се развивала в направление север-юг върху равните втори

речни тераси по левия бряг на реката. По тази артерия бил осъществяван транспортът на надрегионално ниво и за това всички селища били свързани с нея посредством радиални отсечки. Въпреки това, спрямо сложната конфигурация на терена и вече коментираните специфични условия на средата, които предопределили основаването на големите селища в по-високите части на областта, последните не били директно свързани чрез тази главна артерия, а комуникирали помежду си посредством сложна мрежа от третостепенни пътища и пътеки. В околностите на дн. гр. Кресна, главното пътно направление поемало по полегатите склонове в околностите на с. Стара Кресна и оттам продължавало на север над дефилето към областта на Горна Струма и околностите на дн. гр. Симитли. В южна посока, то продължавало по левия бряг на реката, като най-вероятно в околностите на дн. с. Марикостиново било пресичано от второ перпендикулярно главно направление, свързващо античния град под дн. гр. Струмица (Астреон/Тиверупол) с Хераклея Синтика и Никополис ад Нестум.

На този етап не можем еднозначно да докажем до каква степен гореизказаната хипотеза отговаря на реалната пътна инфраструктура в долината през Римската епоха, но можем да допуснем, че предвид известните модели на възникване и установяване на пътни комуникации през Античността, тя е логически оправдана. Към настоящия момент познанията ни за транспортните връзки в долината достигат своя предел именно тук и по-нататъшното разискване на темата остава в полезрението на бъдещи археологически и палеогеографски проучвания.

Характеристика на човешкото присъствие по Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха. Демографски движения и "Модел на социалната ска̀ла". Дискусия:

Засвидетелстваната в настоящото изследване еволюционна схема проследява почти изцяло житейския цикъл на една регионална селищна система и населяващата я аграрна общност. В глобален аспект, този житейски цикъл може да се разгледа като структурна фаза от един продължителен повтарящ се процес, в рамките на който човешките общества заселват териториите, развиват се до предела на своите възможности и възможностите на ландшафта, в следствие на което се разпадат за да бъдат заместени от други общества след период на възстановяване на околната среда. Спрямо съвременните социо-археологически напредъци в ландшафтната археология на Елада, тези процеси се подлагат на обяснение с т. нар. „Модел на социалната ска̀ла“ публикуван от Бинтлиф през 2012 г. Според този модел, състоянието на селищните системи е пряко зависимо от нивото на социално развитие на населяващите ги общества, а еволюцията на селищните модели се свежда до променящата се значимост на три основни еволюционни принципа:

1) *Социална организация:* по скалата от малки, „екстревъртни“, селищни общини до големи, „интревъртни“, аграрни общности;

2) *Политически ред:* по скалата от индивидуални общини с висока степен на автономност до силно разслоени общности, движени от сложни вътрешноиерархични зависимости;

3) *Икономическа стабилност:* по скалата от устойчиво локално стопанство до комплексна интеррегионална

икономика, податлива на външни влияния.

Данните, натрупани в рамките на настоящото изследване свидетелстват за това, че историята на селските общности в долината на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха може да бъде вписана в споменатия модел. Въпреки това, отсъствието на целенасочени археологически проучвания възпрепятства еднозначното доказване на неговата валидност и на този етап въвеждането му остава на ниво хипотеза.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (с. 125-135)

Обработката, анализът и синтезът на приведените данни допринесоха за формирането на една по-пълна представа за облика на долината на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха. Резултатите от Експедиции „Струма“, тяхната съпоставка с дотук постигнатото в изследването на региона и анализът на получената информация позволиха съставянето на история на човешкото заселване на северните части на долината в периода II в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр. В това отношение, интегрираните интердисциплинарни методи значително спомогнаха за осъществяване на изследването, позволявайки проследяването на пространствените и хронологичните вариации в археологическия запис, и извеждането на заключения за антропогенни феномени, за които пряка информация до момента не бе налична.

Основните проблеми пред изследването могат да бъдат поделени на две групи – обективни и субективни. Основно обективно препятствие представлява състоянието и характера на изследваната територия, чийто географски и геоморфоложки особености предпоставиха особени ограничения пред уточняването на параметрите на голяма част от коментираните археологически обекти. Сред субективните обстоятелства трябва непременно да бъдат споменати от една страна – незадоволителното състояние на проучванията, а от друга – характерът на базовата информация, значителна част от която е добита чрез неинтрузивни археологически методи. С цел преодоляване на изброените препятствия за целите на проучването бяха адаптирани и приложени интердисциплинарни методи от сферата на количествената география, които допринесоха за добиването на ясни резултати.

Прегледът на състоянието на проучванията позволи извеждането на заключения за постиженията в изследването на неградските форми на човешко присъствие в долината на Средна Струма. Можем да твърдим, че за разлика от епиграфските, по отношение на другите археологически паметници, и най-вече – на онези от тях, свързани с неградския начин на живот, състоянието на проучванията е незадоволително. Въпреки доброто покритие и наличието на значителен обем от информация, към днешна дата данните не са интерпретирани и публикувани в еднаква степен.

Информацията за палеосредата по Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха е все още оскъдна, но позволи заключението, че за разлика от други региони, в разглежданата област не се наблюдават сериозни промени по отношение моделите на експлоатация на околната среда, които да могат да бъдат отнесени към римската експанзия в региона и ефектите от нея. Палеоекологичните данни свидетелстват за функционирането през Римската епоха в северните части на Среднострумието на селскостопанска, в основата си, икономика, съобразена с местните условия на ландшафта и основана на комбинация от животновъдство, лозарство и овощарство. Наличните косвени данни за интензивен дърводобив и добив на мрамор все още не са дискутирани в достатъчна степен. За Ранновизантийската епоха все още не е налична достатъчно информация, но изместването на фокуса на селищната система към по-високите части на областта указва възможността за преориентиране на селското стопанство в по-голяма степен към животновъдството.

Историческият очерк позволи уточняването на географско-историческия контекст на развитието на селищните модели и позволи прецизирането на етническата, и културна

идентификация на носителите на материалната култура, обект на настоящото изследване, а именно – местното римско селско население в северните части на Среднострумието. Към днешна дата е във от съмнение, че долината на Средна Струма трябва да бъде отъждествявана с историческата област Синтика, попаднала под римска власт през 168 г. пр. Хр. и включена в Провинция Македония през 148 г. пр. Хр. Епиграфските и археологическите данни свидетелстват за това, че през Римската епоха селското население на областта е представено предимно от местни елементи в различна степен на елинизация и романизация. Данните за Ранновизантийската епоха не са достатъчни за еднозначни заключения по отношение характеристиката и етническия състав на местното население.

Анализът на археологическите материали, статистиката и пространственият анализ произведоха резултати, които внасят значителна яснота в археологическата карта на областта, създадена на база експедиции „Струма“ 2009–2012. Приложени към вече наличната информация за разглеждания регион, те допринасят за изясняването на характера на селищните системи, административните отношения и комуникациите, и създават условия за съставяне на история на човешкото заселване на долината в периода от средата на II в. пр. Хр. до началото на VII в. сл. Хр.

Синтезът на натрупаната информация допринесе за очертаване на основните етапи от развитието на римската и ранновизантийската селищна система и селищен модел в разглеждания ареал, с което създаде предпоставки за по-задълбочен анализ както на вътрешноадминистративните отношения в долината, така и за структурата на комуникациите в регионален план.

В последната част на предложения труд, наличните интерпретирани данни бяха разгледани като свидетелство за вписването на историята на човешкото заселване по Средна Струма в обща средиземноморска тенденция в развитието на древните култури, свеждаща се до променящата се значимост на три основни ръководни принципа: социална организация, политически ред и икономическа стабилност. Тази хипотеза е предложена за дискусия, а нейното доказване или отхвърляне ще останат в полезрението на бъдещи проучвания.

В предложения дисертационен труд не заявяваме амбиции за пълна изчерпателност и в този смисъл не можем да имаме претенции за меродавност на заключенията по отношение историята на селищната система и характера на аграрния селищен модел в северните части на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха. Напротив, считаме, че решаването на коментираните проблеми остава в ръцете на бъдещите изследователи, тъй като проблематиката би могла да бъде дискутирана в пълния ѝ спектър едва след провеждане на целенасочени археологически проучвания, включващи както по-задълбочени неинтрузивни, така и интрузивни археологически методи на набор от археологически обекти от различен тип. Що се отнася до настоящото изследване, то трябва да заявим отново неговата основна цел, а именно – да предложи възможно най-обективна реконструкция на изброените феномени въз основа на **наличните данни**, които към момента почти нацяло се изчерпват с резултатите от теренни археологически експедиции "Струма" 2009-2012. Посредством това, на второ ниво, стремежът бе да допринесем за създаването на методика за обработка и анализ на сурови данни от теренни археологически издирвания, която да може да бъде

прилагана в други случаи и към други региони. С оглед на поставените цели и задачи, можем да твърдим, че в рамките на настоящата теза последните са постигнати.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

1. В научно обръщение е въведена детайлна информация за общо 112 археологически обекта 85 % от които (95 обекта) са дотук непознати в научната литература;

2. Съставено е първо по рода си за българската археология диахронно интердисциплинарно изследване на Римски и Ранновизантийски селищни модели и археологически ландшафти, което покрива хронологически обхват от ок. 800 години, интегрирайки теория и методи от сферата на статистиката, социологията и количествената география;

3. С оглед обновеното състояние на проучванията, за първи път цялостно е проследена историческата съдба и административната принадлежност на долината на Средна Струма през Римската и Ранновизантийската епоха;

4. За първи път е уточнена и обоснована хронологията на селищната система в северните части на Стреднострумието през Римската и Ранновизантийската епоха;

5. За първи път в българската археология е изолирана и изследвана селищна мрежа, функционирала в рамките на римската провинциална система през Републиканската епоха;

6. Създадена е методология за изследване и интерпретация на резултати от екстензивни археологически издирвания, която може да бъде прилагана в други случаи и към други региони;

7. Съставено е универсално, археологически ориентирано ГИС приложение, състоящо се от база данни и два аналитични модула, което би могло успешно да се прилага и към други

изследвания със сходна проблематика;

8. За първи път в българската археология е разработен ГИС модул за изследване на диахронните пространствени вариации на населените места;

9. За първи път в българската археология е проведен научнообоснован ГИС анализ на притегателните зони на централните места;

10. За първи път в световната практика е приложен алгоритъмът на Сойберс за анализ на притегателните зони на централните места въз основа съотношението „цена-разстояние“;

11. Постигнатите резултати са поставени на дискусия и до голяма степен изяснени с помощта на съвременните постижения в теоретичната антропология и ландшафтната археология.

ПУБЛИКАЦИИ И РАЗРАБОТКИ ПО ТЕМАТА

Научни статии и съобщения (автор):

Garbov, D. 2015. Roman and Early Byzantine Rural Landscapes along the Middle Strymon: A Preliminary Overview, in *Papers of the American Research Center, vol II* (Ed. L. Vagalinski, E. Nankov). Janet 45, Plovdiv, pp. 55-85.

Garbov, D. 2014. The Tabula Peutingeriana: A Changing Value for the Interpretation of Roman Road Networks and Historical Topographies along the Middle and Lower Strymon, in *Papers of the American Research Centre, vol. I* (Ed. Eric De Sena). Janet 45, Plovdiv, pp. 57-68.

Гърбов, Д. 2012. Към историческата география и административната принадлежност на Средна Струм през късната античност, в *Селищна археология. Годишник на Департамент Археология на НБУ, т. 7.* (Ред. Д. Гърбов). Издателство на НБУ, София, с. 173-186.

Научни статии и съобщения (съавтор):

Гърбов, Д. в Кулов. И. et al. 2013. Издирвания на археологически обекти в общини Кресна и Симитли, в *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* Акад. изд. М. Дринов, София, с. 543-545.

Гърбов, Д. в Атанасов, Б. et al. 2011. Експедиция "Струма", в *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* Акад. изд. М. Дринов, София, с. 555-558.

Гърбов, Д. в Атанасов, Б. et al. 2010. Експедиция "Струма" през 2009, в *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* Акад. изд. М. Дринов, София, с. 676-678.

Научни статии и съобщения под печат:

Гърбов, Д. 2016. Късноримски и ранновизантийски археологически обекти в околностите на с. Стара Кресна и г. Пейо Яворов, Община Кресна, в *Юбилеен сборник посветен на 60-годишнината на Цоня Дражева*. (Ред. Д. Момчилов).

Гърбов, Д. 2016. Ландшафти на властта: интердисциплинарен метод за реконструиране на административните отношения в долината на Средна Струма през римската и ранновизантийската епоха, в *Археология на властта: интердисциплинарни диалози. Материали от научната конференция, 28-29 ноември 2014, НБУ, София* (ред. Б. Атанасов, В. Думанов, И. Боянов, Е. Дайнов).

Научни статии и съобщения в подготовка:

Гърбов, Д.: "Анализ на близостта" като инструмент за идентификация на археологически комплекси и изследване на пространственото развитие на археологическата среда в ГИС, в *Селищна археология, Годишник на Департамент Археология, т. 8* (ред. Ж. Узунов). Изд. на НБУ, София.

Garbov, D.: The Middle Strymon Valley as a Roman Countryside, in *Oriental and European Archaeology. Vol. 3*, Institut fuer Orientalische und Europaeische Archaeologie der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften. Vienna. Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften.

Доклади:

Garbov, D. 2014. Landscapes of Continuity and Change: Understanding the Middle Strymon Valley in Late Antiquity, в *III Международна конференция по ландшафтна*

археология, Холандски археологически институт, ACADEMIA BELGICA, Шведски археологически институт, 17-20 Септ. 2014 г., Рим, Италия.

Garbov, D. 2012. The "Tabula Peutingeriana": A Changing Value for the Interpretation of of Roman Road Networks and Historical Topographies along the Middle and Lower Strymon, в "Communication in Commerce on the Balkans from Alexander the Great to Alexander Battenberg", Международна научна конференция, 25-26 Окт. 2012, Американски научен център, София.

Публични лекции:

Атанасов, Б., Гърбов, Д. 2012. Археологически обходи в долината на Средна Струма. 05. Май 2012. Нов български университет. София.

Гърбов, Д. 2012. Нов преглед на старите карти: Към историческата география и административната принадлежност на Средна Струма през римската и ранновизантийската епоха. 20 Дек. 2012. Нов български университет. София.

СТИПЕНДИИ И НАГРАДИ

2014

2-ра Награда за млад учен в конкурса за най-добра постерна презентация – 3-та Международна конференция по ландшафтна археология, 17-20 Септ. 2014, Рим, Италия

International Travel Award for Bulgarian Scholars (ICTA) – Американски научен център в София и Фондация “Америка за България” – стипендия за участие в 3-та Международна конференция по ландшафтна археология, Рим, Италия.

2011

Fellowship for Advanced Doctoral Students (FADS) – Американски научен център в София и Фондация “Америка за България” – стипендия за едномесечен престой и използване на библиотечни ресурси в Американската школа за класически студии в Атина.

2010-2013

Пълна стипендия за докторско изследване в Нов български университет.